

Олексій Комар

ДО ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ ГРОШОВИХ ЗЛИТКІВ КИЇВСЬКОГО ТИПУ

Шестикутні срібні злитки київського типу вперше до наукового обігу ввів Є. Болховитінов, який, відзначивши знахідки 4-х таких злитків з розкопок Десятинної церкви, визначив їх ваговий стандарт у 38 золотників та припустив, що йдеться про «київський рубль» [21, 124–125]. Підсумувавши відомі йому знахідки давньоруських злитків, С. Шодуар припустив існування двох стандартів «гривні»: новгородського, тотожного фунту в 96 золотників, та київського, тотожного візантійській літрі. Злитки в 1/2 «гривні» дослідник називав «гривенкою», а половинки злитків новгородського типу – «рублями» [36, 85–100].

О. Черепнін, опираючись на згадки «гривень» у писемних джерелах та присутність у скарбах з дирхемами VIII–IX ст. срібних «арабських» злитків у вигляді «прутиків» різної ваги, вважав, що срібні грошові гривні «руського походження» з'явилися ще у IX ст. Дослідник розділив шестикутні злитки на дві групи, вважаючи, що злитки вагою 34–39 золотників зустрічаються у скарбах з речами X–XI та початку XII ст., а київські злитки вагою 46–48 золотників – зі срібними і золотими прикрасами XIII і XIV ст., іноді – «з монетами XIV ст.» [28, 98–215; 29, 38–65]. Проти ранньої дати шестикутних злитків категорично висловився І. Кауфман, вважаючи їх «татарськими саумами» вагою в 36 золотників [6, 66–71].

О. Ільїн зібрав зведення топографії знахідок злитків різних типів, підсумувавши і власні спостереження щодо їх хронології. Оскільки дані про знахідки злитків київського типу разом з дирхемами або з татарськими та литовськими монетами і празькими грошами не підтвердилися, проте відомі знахідки злитків разом з візантійськими монетами карбування 1059–1180 рр., дослідник визначив, що вони могли з'явитись не раніше другої пол. XI ст. і побутували у XII–XIII ст. чи навіть до поч. XIV ст. [5, 7–8].

М. Бауер, критикуючи гіпотезу про обіг шестикутних злитків до початку XIV ст., обмежив час їх використання XII – першою пол. XIII ст. Злитки «північної» ваги він, як і О. Черепнін, датував першою пол. XIII ст., вважаючи цей варіант пізнішим та спираючись на власне датування Тверського скарбу 1230-ми рр. [2, 251–261; 35, 101–120]. Проти думки про побутування шестикутних злитків до початку XIV ст. висловився і Г. Федоров [27, 145].

Принципи відносної хронології давньоруських грошово-речових скарбів розробила Г. Корзухіна, яка уклала каталог та розділила комплекси на 4 хронологічні групи. Скарби зі злитками чернігівського, новгородського і київського типів були зараховані до найпізнішої IV-ї групи, датованої 1170-ми рр. – першою пол. XIII ст. У аналітичному розділі Г. Корзухіна повторила запропоновану нумізматами дату появи злитків – з кін. XI ст., проте опираючись на спостереження за групуванням предметів у скарбах, все ж віднесла час масового поширення платіжних злитків «після 1150 р.». Такий рубіж диктувався і поширеними на той час уявленнями про початок «безмонетного періоду» в Давній Русі [11, 15–32].

В. Янін у рецензії на книгу Г. Корзухіної піддав критиці саме датування злитків київського типу, зауваживши, що в Південній Русі монетний обіг припинився раніше, ніж на півночі – ще на початку XI ст., що створювало передумови для появи перших платіжних злитків [31, 357–365]. Ранню дату, як здавалося, підтвердила знахідка 1954 р. злитка київського типу в Новгороді (ярус 21), початково датована другою пол. XI ст. [8, 104].

В. Яніна підтримав також В. Потін, який, посилаючись на А. Федорова, відзначив спільну знахідку злитка київського типу та дирхемів у Борківському скарбі 1875 р., та виділив групу скарбів XII ст. зі злитками і монетами: Кутуковський (1673), Київський з садиби Гребеновського (1889), з «Сахнівки» (1900), зі Старої Рязані (1908) [22, 105–107; 23, 86].

Гіпотези про появу злитків київського типу не пізніше кін. XI ст. послідовно у серії робіт дотримується М. Котляр [12, 47–55; 14, 174–180; 15, 51–63]. На користь найбільшої давності

саме злитків київського типу висловився і К. Цукерман, опираючись, щоправда, не на археологічний матеріал, а на виділення київської «гривні кун» X ст. вагою близько 40 г [38, 7–56].

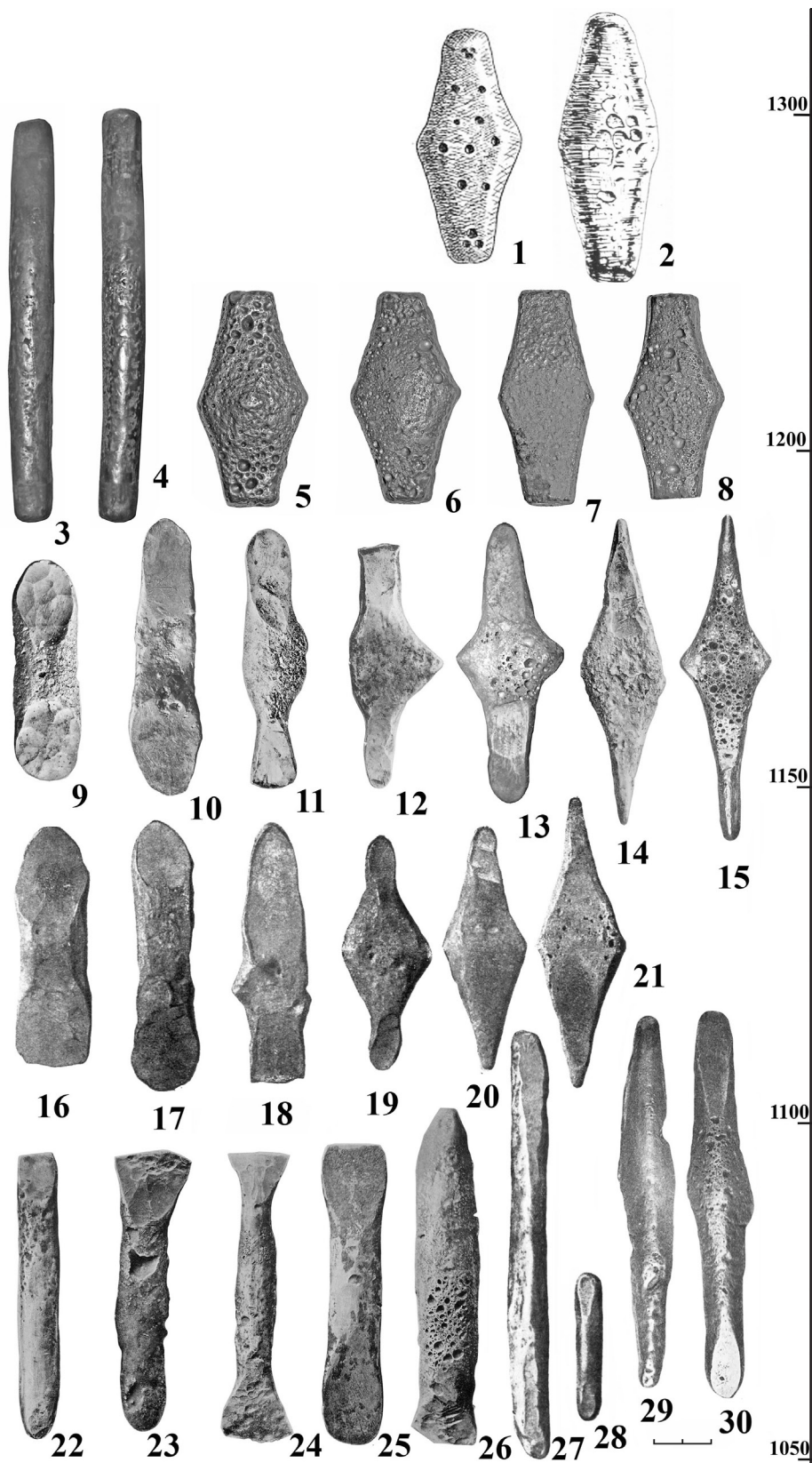

Рис.1. Хронологія давньоруських срібних злитків: 1 – Тверь; 2 – Новгород, 1997 р.; 3, 4 – Чернігів; 5 – Канів, 1959 р.; 6-8 – Київ, 1997 р.; 9, 10 – Мамекине; 11, 12, 14 – Чубарове; 13 – Чернігів, 1999 р.; 15 – Горбове; 16-21 – Мишоловка; 22-26 – Бужиска; 27, 28 – Стражевичі, 1898 р.; 29, 30 – Великоселицьке.

Новгородську знахідку 1954 р злитка київського типу з розкопу VII критично проаналізував О. Медведєв: відповідно до звітної документації, злиток був виявлений при зачистці стінки ярусу 19 (дендрохронологічна дата – 1134–1161 рр. [9, 90]), а його зарахування до нижніх ярусів 21–22 (1076–1116 рр.) стало наслідком помилкової інтерпретації первинних даних розкопок [18, 111–112]. О. Медведєв також зазначив, що склад скарбу 1900 р. з «Сахнівки» характерний для горизонту монгольської навали, а монети з київського скарбу з садиби Гребеновського використовувалися як підвіски, що датує час археологізації скарбу не раніше другої пол. XII ст. На його думку, виготовлення злитків київського типу тривало не більше 100 років і припинилося після 1240 р. [18, 111–112].

В. Янін врахував зауваження А. Медведєва, орієнтуючись на запропоновану «широку» стратиграфічну дату новгородського злитка (яруси 19–20: 1116–1161 рр.), та зазначивши, що це узгоджується з відсутністю злитків київського типу у скарбах із західноєвропейськими монетами, що датує час появи таких злитків не раніше другої чверті XII ст. [32, 256]. Незважаючи на значне «омолодження» дати, новгородську знахідку донедавна вважали найбільш раннім датованим злитком київського типу.

Кардинальні уточнення в інтерпретацію новгородського злитка 1954 р. внесла О. Янюшкіна, вказавши на його виготовлення зі свинцево-олов'янистого сплаву та походження з шару пожежі 1260-х рр. [33, 139]. Вага злитка (лише 137,6 г) суперечить версії про підробку. Очевидно, злиток є моделлю для виготовлення одноразової форми-тигля шляхом відбитку у пластичній масі (глині), так само, як і мідні злитки з Городища (помилково атрибутований В. Яніним як «важок-екзагій») [32, 254–256]) та зі Старої Рязані [30, 38–39].

Слід відкинути інформацію про нібито спільне перебування у Борківському скарбі 1875 р. злитка київського типу та дирхемів, яка повторюється у низці робіт з посиланням на А. Федорова [26, 8]. Останній лише невдало переказав звіт про надходження у 1896 р. з Імператорської археологічної комісії до Рязанського музею «срібної монетної гривні київського типу і 11 арабських дирхемів зі скарбу, знайденого в 1875 р. поблизу м. Рязань, біля Борківської соснового гаю» [20, 13]. Згадані 11 дирхемів (757–867 рр. карбування [17, 40]) справді походили з Борківського скарбу 1874 р., проте злиток у звітах про знахідку у 1874–1875 рр. скарбів не фігурує.

Проблема дрібнішого поділу на підгрупи скарбів IV групи (за Г. Корзухіною) не піднімається на узагальнюючому рівні, однак окремі зрушення у цьому напрямі відбулися. Зокрема, В. Даркевич звернув увагу на поясний набір середньоазійської роботи зі скарбу, у 1896 р. виявленого біля с. Мишоловка. За стилістичними ознаками і палеографією написів він датував його XI ст., а сам скарб – рубежем XI–XII ст. [4, 54–55]. Аналогію мишоловським бляшкам із зображенням грифона у 2007 р. виявлено на Київському Подолі (вул. Спаська, 35) у горизонті 6 другої чверті XII ст. [24, 28]. Подільська знахідка швидше позначає час виходу таких поясів з моди, а не фазу їх активного використання, що не суперечить датуванню мишоловського скарбу В. Даркевичем.

Підставою для включення Мишоловського скарбу до IV групи для Г. Корзухіної могли послужити 11 срібних злитків чернігівського типу (4 овальних та 7 ромбоподібних [13, 140; 34, 18]), які рідко трапляються у комплексах зі злитками київського та новгородського типів. Нині точно підтверджений лише один випадок – речовий скарб 1988 р. з Московського Кремля, що містив ромбоподібний злиток чернігівського типу, злиток новгородського типу та «важкий» злиток київського типу [1, 272–274]. В інших випадках, що піддаються перевірці, злитки чернігівського типу знаходились у скарбах без домішки злитків інших типів: Великі Луки (1854), Горбове (1878), Мамекіне (1885), Мишоловка (1896), Чубарове (1907), Чернігів (1999) [10, 537–538]. Не траплялися у таких скарбах і характерні для IV групи ювелірні прикраси. Отже, принципи археологічного групування матеріалу вимагають виділення скарбів зі злитками чернігівського типу у самостійну групу.

Важливою для хронології давньоруських платіжних засобів є знахідка 34 злитків чернігівського типу у поєднанні з монетами (молодша – 1143 р. карбування) у скарбі з Бурге (Готланд) [13, 94–96; 37, 64]. Скарб з Бурге дає реальні абсолютні орієнтири часу побутування злитків чернігівського типу, чітко позначаючи їх активне використання у 1140-х рр. Серія

скарбів з чернігівських та новгород-сіверських земель зі злитками чернігівського типу мала б прив'язуватися до певної локальної історичної події – усобиці 1152–1153 рр., коли половці спалили Чернігів і спустошили землі Новгород-Сіверського князівства. Складнішою є ситуація з атрибуцією скарбу з Мишоловки, який, згідно з датуванням В. Даркевича, можна пов'язати з половецькими нападами на Київ 1093 або 1096 р. У контексті ж датування бляшки-аналогії з Подолу (друга чверть XII ст.) вірогідною причиною заховання скарбу на поселенні під Києвом може бути й облога Києва 1151 р. У останньому випадку усі скарби зі злитками чернігівського типу займають вузьку хронологічну нішу 1140–1150-х рр.

За визначенням Р. Мінасяна, злитки чернігівського та київського типів об'єднує технологія виробництва – лиття у гарячій формі-тиглі безпосередньо у горні, тоді як злитки новгородського типу відливали у злегка підігріту форму. Відповідно, злитки чернігівського та київського типів мали характерну нерівну пухирчасту поверхню, однак набагато міцнішу внутрішню структуру металу, з якого, за потреби, можна було витягувати срібний дріт та кувати тонкі платівки [19, 170–171]. Немає сумніву, що злитки чернігівського та київського типів початково виготовляли з прицілом на ювелірний ринок, виконуючи, у першу чергу, не платіжні, а сировинні функції. Саме таку послідовність функцій для давньоруських злитків визначав М. Бауер, спираючись на наявність слідів проковки злитків чернігівського типу [3, 395–396].

Злитки чернігівського та київського типів об'єднує і підромбовидна форма, причому злитки київського типу виглядають усіченою на кінцях версією злитків чернігівського типу. Причиною цього може бути різниця вагового стандарту. Пік вагової діаграми злитків чернігівського типу приходить на позначку 197–198 г, подібно до злитків новгородського типу [10, рис. 3], тоді як злитки київського типу утворюють максимальний пік діаграми на позначці 163 г [32, 64, рис. 4]. Ваговим стандартом злитків київського типу традиційно вважається $\frac{1}{2}$ візантійської літри (327,4 г), злитків новгородського типу – давньоруська «гривня срібла» (204,75 г). Перетворити злиток чернігівського типу у злиток меншої ваги можна було, відрубавши довгі кінці, що спостерігається часто на практиці – ромбоподібні злитки чернігівського типу з обрубаними кінцями присутні у скарбах з Мишоловки (2 екз.), Горбово (1), Чубарово (1) та Бурге (1).

Отже, злиток чернігівського типу є не лише хронологічно раннім варіантом срібних платіжних злитків, але й безпосереднім технологічним та морфологічним прототипом злитків київського типу. Побутування злитків чернігівського типу, принаймні, до 1150-х рр. означає, що злиток київського типу є нововведенням другої пол. XII ст., а його масове використання (як свідчить виявлення злитків київського типу лише у комплексі з предметами скарбів IV групи за Г. Корзухіною) припадає на горизонт монгольського погрому Русі 1239–1240 рр.

Нові археологічні знахідки допомагають вирішити й питання верхньої хронологічної межі побутування злитків київського типу. У 1997 р. на Андріївському II розкопі Новгорода в шарах початку XIV ст. знайдено «важкий» злиток київського типу [25, 19]. У Твері в шарі з дендродатою 1311–1330 рр. знайдено бронзову модель для виготовлення форми для шестикутного злитка [16, 110]. Г. Козубовський на підставі цієї знахідки припустив побутування до початку XIV ст. мідних злитків у якості грошових одиниць [7, 103–104], проте ця гіпотеза не може бути підтриманою. Шестикутні злитки з недорогоцінних металів не мають сталої ваги і є надзвичайно рідкісними знахідками порівняно зі срібними злитками, як і належить патрицям для виготовлення форм. Констатуючи побутування ще на поч. XIV ст. злитків київського типу «північного» стандарту ваги та патриць, ми мусимо відзначити відсутність даних про перебування у тогочасному грошовому обігу злитків вагою в $\frac{1}{2}$ літри. Отже, припущення про припинення їх виготовлення після 1240 р. все ще актуальне.

Література

1. Авдусина Т., Панова Т. О находке клада на территории Московского Кремля // **СА**. 1989. № 4.
2. Бауэр Н. **История древнерусских денежных систем. IX в. – 1535 г.** Москва, 2014.
3. [Бауэр Н.], Романов Б. Деньги и денежное обращение // **История культуры Древней Руси**. Т. 1: Домонгольский период. Москва-Ленинград, 1948.
4. Даркевич В. **Художественный металл Востока**. Москва, 1976.
5. Ильин А. Топография кладов серебряных и золотых слитков // **Труды Нумизматической комиссии Российской Академии истории материальной культуры**. Т. I. Петроград, 1921.
6. Кауфман И. **Русский вес, его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейшего времени**. Санкт-Петербург, 1906.
7. Козубовский Г. О медных гривнах // **Тринадцатая ВНК**. Москва, 2005.
8. Колчин Б. Топография, стратиграфия и хронология Неревского раскопа // **МИА**. № 55. 1956.
9. Колчин Б. Дендрохронология Новгорода // **МИА**. № 117. 1963.
10. Комар А. Платёжные слитки черниговского типа // **Города и веси средневековой Руси: Археология, история, культура**. Москва-Вологда, 2015.
11. Корзухина Г. **Русские клады IX–XIII вв.** Москва-Ленинград, 1954.
12. Котляр М. **Грошовий обіг на території України доби феодалізму**. Київ, 1971.
13. Котляр Н. Северорусские («черниговские») монетные гривны // **Древнейшие государства Восточной Европы 1994 г.** Москва, 1996.
14. Котляр Н. Древнерусские монетные гривны (опыт классификации и хронологизации) // **Тр. VI Международного конгресса славянской археологии**. Т. 4. Москва, 1998.
15. Котляр М. Монетні гривни за «безмонетної» доби // **Грошовий обіг і банківська справа в Україні: Минуле та сучасне**. Львів, 2005.
16. Лапшин В. **Тверь в XIII–XV вв. (по материалам раскопок 1993–1997 гг.)**. Санкт-Петербург, 2009.
17. Марков А. **Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических)**. Санкт-Петербург, 1900.
18. Медведев А. О новгородских гривнах серебра // **СА**. 1963. № 2.
19. Минасян Р. Способы изготовления платежных слитков // **Петербургский археологический вестник**. 1994. № 9.
20. **Отчет о деятельности Рязанской ученой архивной комиссии за 1896 год**. Рязань, 1897.
21. Письмо от е. в. Киевского митрополита Евгения о найденных в Десятинной церкви серебрянных слитках // **Труды и летописи Общества истории и древностей российских**. Ч. V. Кн. I. Москва, 1830.
22. Потин В. Причины прекращения притока западноевропейских монет на Русь в XII в. // **Международные связи России до XVII в.** Москва, 1961.
23. Потин В. **Древняя Русь и европейские государства в X–XIII в.** Ленинград, 1968.
24. Сагайдак М., Хамайко Н., Комар О. Спаський розкоп давньокиївського Подолу // **Пам'ятки України**. Київ, 2015. № 5–6.

25. Степанов А. Работы на Андреевском II раскопе в Новгороде // **Новгород и Новгородская земля. История и археология**. Вып. 12. Новгород, 1998.
26. Федоров А. Монетные клады Рязанской губернии // **Труды Спасского отделения общества исследователей Рязанского края**. Вып. 2. Спасск, 1928.
27. Фёдоров Г. Деньги Московского княжества времени Дмитрия Донского и Василия I (1359–1425) // **МИА**. № 12. 1949.
28. Черепнин А. О гривенной денежной системе по древнимкладам // **Труды Московского нумизматического общества**. Т. II., Вып. 2. Москва, 1901.
29. Черепнин А. О киевских денежных гривнах // **Тр. XI Археологического съезда в Киеве**. Т. II, отд. II. Москва, 1902.
30. Черепнин А. **Кулаковский могильник и городище Старой Рязани**. Рязань, 1903.
31. Янин В. Рец.: Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. М.-Л., 1954 // **СА**. Т. XXV. 1956.
32. Янин В. **Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода**. Москва, 2009.
33. Янюшкина Е. Собрание слитков ГИМ // **Нумизматический сборник Московского нумизматического общества**. Вып. 5. Москва, 1997.
34. Якушева-Омельянчик Р. Монетные гривни из XI–XV вв. (из собрания Национального музея истории Украины) // **Нумизматика і фалеристика**. Київ, 1999. № 1.
35. Bauer N. Die Silber-Goldbarren des russischen Mittelalters. Eine archäologische Studie // **Numismatische Zeitschrift**. Bd. 62. Wien, 1929.
36. Chaudoir S. **Aperçu sur le monnaies Russes et sur le monnaies etrangeres**. St. Petersburg, 1836.
37. Jonsson K. Eastern contacts based on the coin finds // **Situne Dei 2009**. Sigtuna, 2009.
38. Zuckerman C. On the Kievan Letter from the Genizah of Cairo // **Ruthenica**. Т. X. Київ, 2011.